

Spannenberger Gabriella – Spannenberger Norbert

A NÉMETEK 18. SZÁZADI BETELEPÍTÉSE: POLITIKAI ÉS/VAGY GAZDASÁGI FOLYAMATOK ÖSSZESSÉGE?

300 évvel ezelőtt, 1717. október 4-én kezdte meg tényleges működését az úgynevezett *Systematica commissio*-bizottság az országgyűlés megbízásából. Munkájának egyik eredménye a 18. századi betelepítések jogi keretének kidolgozása volt. E kerek évforduló jó alkalom arra, hogy nagyító alá vegyünk egy sokrétű történelmi problémát, a németek betelepítésének kérdését, akik szám szerint a külföldi telepesek legnagyobb csoportját képezték. Jelen tanulmány a magánföldesúri telepítéseket kívánja vizsgálni, amelyek lényegesen kevésbé ismertek, mint a kamarai uradalmak telepítéstörténete. Célja – a feltárt levéltári források alapján – az uradalmak intenciójának bemutatása, a jogi keretek felvázolása, és a század első felére jellemző „naiv telepítéseket” felváltó belső telepítések elemzése. A tanulmány terjedelmi keretei a kamarai és a magánföldesúri telepítések összehasonlító vizsgálatát sajnos már nem teszik lehetővé.

Jogi keretek: premodern államiság és a telepítések

A 18. századi Európa olvasóközönségének egyik kedvelt olvasmánya volt a cambrai-i érsek, François de Salignac de la Mothe-Fénelon *Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse* című regénye, melyet a szerző 1699-ben nevelő-pedagógiai céllal írt.¹ Az apja keresésére indult Telemakhosz elméleti és gyakorlati oktatást kap azzal kapcsolatban, hogyan kell egy bölcs uralkodónak viselkednie és népét irányítania. A mű XXII. könyve ezen kívül egyértelmű állásfoglalás is volt a kor olvasói, illetve a felvilágosult mezőgazdasági szakírók – akik hasonló jellegű elképzeléseik „kanonizálását” láthatták a Fénelon által leírtakban – számára az agrártermelés intenzívebbé tétele mellett.² A könyv erre vonatkozó tanulsága ebben a mondatban foglalható össze: „A népnek száma és az eledelre valók bősége az, ami egy országnak igaz erejét, és igaz gazdagságát teszi.”³

¹ *Ulrich im Hof*: Das Europa der Aufklärung. München 1993. 44., 155. A mű recepciójáról magyar nyelven lásd *Köpeczi Béla*: A Télémaque Közép- és Kelet-Európában. In: Sorsotok előre nézzétek. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Szerk. Köpeczi Béla – Sziklay László. Bp. 1975. 17–38.; *François Fénelon*: Telemaknak, az Ulisses fiának csudálatos történetei. Ford. Domokos Lajos. Bp. 1980.

² A XXII. könyvben tér vissza ugyanis Telemakhosz Salentumba. Kísérője e szavakkal magyarázta, hogy mi mindent tettek az agrártermelés fejlesztésére: „kivittük a városból a mezőre azokat az embereket, akiknek híjában volt a mező, és akik feleslegesen voltak a városban. Ezen kívül sok idegen népeket is hoztunk ebbe az országba. Ezek a népek mennél inkább sokasodnak, annál inkább szaporodik az ő munkájuk által a földnek gyümölcse; ez a csendes és békességes szaporodás inkább neveli az országot, mint az, ha fegyverrel többet nyernének hozzá.” *Fénelon, F.*: Telemaknak, az Ulisses fiának i. m. 416–417.

³ Mentor intését lásd uo. 416.

A mezőgazdasággal foglalkozó korabeli teoretikusok azt a téziséket látták igazolva Fénelon munkájában, hogy a természet tudatos átalakítása és hasznosítása eredményeként idővel az ember és a társadalom is átalakul. A 17. század első felétől kezdve, leginkább a harmincéves háború (1618–1648) hatására megindult az agrárium mint társadalmi feladat elméleti elemzése. A 17–18. század nagy háborúinak a tapasztalata az volt, hogy csak a konszolidált háttérrel rendelkező állam képes versenyben maradni másokkal szemben, továbbá, hogy az állam csak konszolidált területről képes biztosítani bevételeit, melynek alapja a rendezett és megalapozott gazdaságpolitika.⁴ Ebben elsősorban a minden szempontból elmaradott és szegényes tartalékokkal bíró Poroszország járt az élen.⁵ A nagyhatalmi politika útjára lépett Habsburg Monarchia számára is egyértelmű volt, hogy az adminisztratív, közigazgatási intézkedések önmagukban nem elégségesek, és átfogó reformokra van szükség. Magyarország esetében ezek a reformok részben 1699 után, részben azonban csak a Rákóczi-felkelés után indulhattak meg.

A telepítéspolitika ebben az olvasatban a közép-európai premodern átalakulások egyik integráns része volt, s a porosz példa épp azt látszott igazolni, hogy a betelepítések a siker egyik kulcsának számítottak.⁶ Épp ezért nem meglepő, hogy a török elleni visszafoglaló háborút sikeresen végrehajtó bécsi udvar már a békét követő országépítésre vonatkozó terveket dolgozott ki, melynek egyik tipikus példája a Kollonich Lipót irányításával készült *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* lett.⁷ A dokumentumnak a magyar nemzeti romantikus történetírás olyan jelentőséget tulajdonított, amit csak a korszellemmel lehet magyarázni.⁸ Itt azonban számunkra egy másik szempont fontos: már a *Politicum* fejezet bevezető sorai azt taglalják, hogy a történelem kétfajta telepítési politikát ismer. Az egyik esetben erőszakkal kényszerítik a feles lakosságot, „káros elemeket”, „ellenséges lelkületű

⁴ Vö. *Göszy Zoltán – Spannenberger Norbert*: „Ex minimis faciunt maxima”. Kísérlettípusok a paraszti közösség ideális rendjének kialakítására a felvilágosult evangélikus lelkészek munkáiban. *Korall* 10. (2009) 36. sz. 102–118.

⁵ A porosz propaganda hosszútávú hatását lásd pars pro toto *Max von Beheim-Schwarzbach*: *Hohenzollernsche Colonisationen. Ein Beitrag zu der Geschichte des preußischen Staates und der Colonisation des östlichen Deutschlands*. Leipzig 1874.

⁶ A kiváló esettanulmányt átfogó kritikával a kutatás jelenlegi állapotáról lásd *Ulrich Niggemann*: *Immigrationspolitik zwischen Konflikt und Konsens. Die Hugenottensiedlung in Deutschland und England (1681–1697)*. Köln 2008.

⁷ A forrásanyag egészét kommentárral és további kiegészítő levéltári anyagokkal lásd *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn 1688–1690*. Szerk. Kalmár János – Varga J. János. Stuttgart 2010.

⁸ Pars pro toto lásd *Mihályi Ernő*: *Koldusországgá akarta-e tenni Kolonics Magyarországot? Pannonthalma 1927. Hogy milyen alternatív értékelési lehetőségei vannak az Einrichtungswerknek, ha az olvasó nem a „hazafias-nemzeti szemüvegen” keresztül szemléli, azt már az 1980-as években feszegették a téma kutatói. Benczédi László: Kollonich Lipót és az „Einrichtungswerk”. In: *Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején*. Szécsény, 1985. december 3–4. Szerk. Praznovszky Mihály – Bragyinszky Istvánné. (Discussiones Neogradienses 4.) Salgótarján 1987.; A probléma markáns összefoglalóját lásd *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* i. m. 72–77.*

alattvalókat” vagy foglyokat kolóniákba, a másik esetben nyílt felhívással hívnak meg „idegen népeket”. Mivel az első változatot a szerzők „igen keménynek és veszélyesnek” találták, hisz az erőszak alkalmazása miatt „természetellenes”, s így a szökés veszélye is fennáll, ezért a második utat ajánlották foganatosítani.⁹

Hogy kire is gondoltak a „történelem példája” alapján, az a kortársak számára egyértelmű volt anélkül, hogy a még mindig lenézett, de már féltékenységgel is szemlélt Poroszországot név szerint kellett volna említeni. Ez annál is inkább magáért beszél, mert a Római Birodalmat név szerint is pozitív példaként említették, amely egyetlen népet sem részesített hátrányban telepítési politikájában – amit szintén fontos szempontként ajánlott az *Einrichtungswerk*.¹⁰ S még egy meghökkentő kijelentés található a memorandumban: mivel a vallási intolerancia a tervezett telepítések lassításához, sőt teljes sikertelenségéhez vezethet, ezért – a katonai erődítmények kivételével – a városokon kívül protestáns bevándorlók is szóba jöhetnek.¹¹ Különös jelentőséget tulajdonított az *Einrichtungswerk* a telepesek jogi biztonságának: a honi telepeseknek három év adómentességet, a külhoniaknak – akiknek a betelepítése (transzport stb.) többé kerül, és akiknek még tetemes saját kiadásai is lesznek – öt év adómentességet javasolt, de mindkettőnek a személyre szabott szabad költözködés jogát biztosítani kellett.¹²

Az *Einrichtungswerk*, mely a korabeli rendi kiváltságok megnyirbálására tett sikertelen kísérletet, de összességében a török hódoltság alól felszabadult Magyarország érdekeit tartotta szem előtt, végül éppúgy tűnt el a bécsi udvari hivatalok süllyesztőjében, mint a korabeli alternatív javaslatok mindegyike.¹³ Az Udvari Haditanács ugyanis 1688–1690-ig mindent a sikeres hadvezetésnek rendelt alá, s nem volt érdekelt politikai huzavonákban a magyar rendekkel.¹⁴ Hiába vonultatta fel a Kollonich-bizottság a haladó bécsi közigazdászok, az úgynevezett kameralisták érveit, a katonai érdekek erősebbnek bizonyultak.¹⁵

Az *Einrichtungswerk* mindentől függetlenül nem volt határvonal a telepítési tervek sorában. Bagi Zoltán kutatásaiból tudjuk, hogy már a tizenöt éves háború

⁹ Uo. 130.

¹⁰ „das ad exemplum Romanorum kein discrimen nationum zwischen denen einzunembenden frembden Völkern [...] zu machen”. Uo. 131.

¹¹ „[...] das gleichmässig quoad discrimina religionum hierinfals zu connivieren, oder vilmehr diversitas quaedam religionum absque publico exercitio et mixtim unter denen Catholischen zu tolerieren wären”. Uo. 132.

¹² Uo. 394.

¹³ Vö. *Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban. *Levéltári Közlemények* 42. (1971) 137–161.; *Varga J. János*: Államhatalmi és rendi kísérletek a közigazgatás és az igazságszolgáltatás reformjára a török kiűzésének időszakában (1688–1723). In: *A magyar államiság első ezer éve*. Szerk. Font Márta – Kajtár István. Pécs 2000. 147–159.

¹⁴ *Ágoston Péter*: *A magyar világi nagybirtok története*. Bp. 1913. 251., 263.

¹⁵ *Thomas Winkelbauer*: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. Teil 1. (Österreichische Geschichte 1522–1699)* Wien 2003. 418–420.

(1591–1606) ideje alatt a bécsi udvar egy átfogó tervezetben foglalkozott magyarországi berendezkedési tervekkel. Az 1595-ös, Nikolaus Gablmann nevével fémjelzett tervezet számos felvetést tartalmaz, melyet a Kollonich-bizottság 1688-ban nagyrészt a magáévá tett.¹⁶ Egy gyakorlati haszna pedig mégis volt az *Einrichtungswerk*nek: még 1689. augusztus 11-én, mint az *Einrichtungswerk*-bizottság elnöke – s az udvar szürke eminenciása – Kollonich megjelentette az Első Császári Telepítési Pátenst. Ebben nemzetiségtől és felekezettől függetlenül kaptak meghívást a telepesek, hogy a megtizedelt lakosságú Magyarország újjáépítésében részt vegyenek.¹⁷

Az *Einrichtungswerk* telepítési alap gondolata köszön vissza végül az 1722–23-as pozsonyi országgyűlés határozataiban is. Ebben kulcsszerepet játszott Károlyi Sándor, aki kuruc tábornoki múltját nemcsak a nagymajtényi fegyverletétellel igyekezett kompenzálni, hanem az úgynevezett *Systematica commissio* motorjaként is jelentős szerepet játszott.¹⁸ A három albizottság 59 törvénytervezetet fogalmazott meg a közigazgatás, a hadsereg és a gazdaság megreformálására.¹⁹ „Dolgozom, mint [II. Rákóczi] Ferencz idejében, másokat is ösztönzök, hogy rajtunk ne mullyék. Hiszem Istent, hogy vasárnapra mind az egész országh dolgait elkészítem, s be adhattyuk. Az után vezérélye Isten” – írta nejének 1722. július 9-én.²⁰

Az 1722–23-as pozsonyi országgyűlés végül a következő formában szavazta meg a számunkra releváns CIII. törvénycikkelyt: „Ut liberae quiaevs personae, per sexennium a quavis contributione publica libertandae, in regnum vocari ac ejusmodi libertas per totum regnum publicari possit, benigne admittet Sua Majestas Sacratissima.”²¹ Ez a törvénycikkely – 1723. évi CIII. tc. (*De impopulatione regni*)

¹⁶ *Bagi Zoltán*: Császári-királyi hadi-berendezkedési terv 1595-ből. A Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyve 2010. 53–78.

¹⁷ „so großer sowohl Feindlicher, als aigner Armaden und Auxiliar Völcker, fast gäntzlich zu Grund gerichteten und abgeödtten Erb-Königreichs Hungarn [...] alle und jede, was Standts, Nation, und Religion, inn- oder außer Landts die seynd“. Idézi *Anton Tafferner*: Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte I. München 1974. 53–55. Jogosan hívta fel a jeles német történész, Konrad Schünemann a figyelmet arra, hogy e pátenst a magyar rendek igényei szerint lett megfogalmazva, s ezért is talált kedvező fogadtatásra. *Konrad Schünemann*: Zur Bevölkerungspolitik der ungarischen Stände. Deutsch-ungarische Heimatsblätter 2. (1930) 115–120.; A Pátens kiadásának körülményeihez lásd *Joseph Maurer*: Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn. Sein Leben und sein Wirken. Innsbruck 1887. 319–324.

¹⁸ Károlyi már 1712 áprilisa és júniusa között mind a Magyar Udvari Kancelláriához, mind az Udvari Haditanáshoz felterjesztésben fordult azzal, hogy Magyarország lakossága a háborúk miatt megtizedelt, s területe sok helyütt a pusztával egyenlő. Ezért kéri a támogatást arra, hogy külföldről hozhasson telepeseket. *Vonház István*: A Szatmár megyei német telepítés. Pécs 1931. 252–254.

¹⁹ *Kónyi Mária*: Az 1715–22. évi rendszeres bizottság javaslatai (Systema politico-oeconomico-militaire). Jahrbuch des Wiener Ungarischen Instituts 2. (1932) 137–182.

²⁰ Idézi *Éble Gábor*: Károlyi Ferencz gróf és kora I. Bp. 1893. 137.

²¹ Corpus Juris Hungarici 1657–1740. 644.

adta tehát meg a jogi keretét a 18. századi telepítéseknek, s ennek kidolgozásában a magyar rendek kizárólagos szerepet játszottak.²²

Egyházi telepítés: a zirci uradalom – a majorsági gazdálkodás mintapéldája

Az 1723. évi CIII. tc., valamint a kiegészítő törvénycikkelyek jogi szabályozást adtak, de nem teremtettek intézményes kereteket egy átfogó telepítési politika számára. Ezért különösen fontos volt, hogy milyen elvek mentén került sor egy-egy uradalom telepítési politikájára a gyakorlatban. A német migrációkutatás a „migrációs rendszer” (*Migrationsregime*) fogalommal dolgozott ki egy elemzési kategóriát. Ennek lényege, hogy politikai, jogi, gazdasági, társadalmi és kulturális adottságok együttese határozza meg azt, hogy hogyan, mikor, s mi módon kerül sor aktív migrációs, s az ezzel együtt járó integrációs politikára.²³ Német területeken a harmincéves háború utáni telepítési politikával folytatott újjáépítési programban kiemelkedő szerepet játszottak az egyházi uradalmak. Ez készítette Kollonich Lipótot is arra, hogy a török utáni Magyarországon is főleg velük számoljon.²⁴

A cisztercita rend Sziléziában mintapéldája volt annak a regenerációs folyamatnak, amely Kollonichnak is modellértékű volt. A heinrichaui apátság gazdaságilag 1681 után virágzott fel és sikeres rekatolizációt is folytatott. A konvent 70 000 aranyforintot költött ingatlanvásárlásokra, de ugyanennyit építkezésekre, illetve a török háborúk finanszírozására is.²⁵ Zirc megvásárlása azonban messze a legnagyobb beruházásának számított.²⁶ A zirci területre ugyan nagyobb volt, mint a

²² A bizottság telepítési munkálataihoz lásd a még ma is aktuális tanulmányt *Konrad Schünemann*: Zur Beurteilung der Schwabensiedlungen in Ungarn. Deutsch-ungarische Heimatsblätter IV. (1932) 281–297.

²³ A problémát taglalja *Jochen Oltmer*: Migration im 19. und 20. Jahrhundert. München 2010.

²⁴ Pl. az 1689-es császári telepítési pátenssel egyidejűleg kezdte meg a pécsváradai bencés apátság kolonizációs akcióját. Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Országos Levéltára (a továbbiakban: OL) E 180 Magyar Kamara Archívuma, Személyi fondok, Jány (Giani) Ferenc szerémi püspök, csornai prépost hagyatéka (a továbbiakban: E 180) Fasc 1. Rehlingen ügynök levele 1689. jan. 26.; Két év múlva az uradalom területén összesen 101 német telepes család élt. *Leo Hoffmann*: Die Herrschaft Pécsvárad um 1700. Deutschungarische Heimatsblätter V. (1933) 98–103.; *Ágid Herrmann*: Erste Spuren der Kolonisation in Pécsvárad. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 1. (1929) 48–52.; A budai jezsuiták pl. Törökbálintra már 1696-ban rácoakat hívtak, de kevesen voltak, és nem is maradtak meg. Ezért a karlócai béke után rögtön német telepesek után néztek. *Eugen Bonomi*: Die Ansiedlungszeit des Ofner Berglandes. Südost-Forschungen V. (1940) 468–469.

²⁵ *Heinrich Grüger*: Heinrichau. Geschichte eines schlesischen Zisterzienserklosters 1227–1977. Köln–Wien 1978. 61–70.

²⁶ A vétel utáni további pénztranszferektről lásd részletesen *Heinrich Grüger*: Visitationen der Äbte von Heinrichau in Ungarn 1701–1810. Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau 23. (1982) 179–200.

heinrichai, de csak négy községet lakott 30 adófizető család. Összbevétele 206 forintot tett ki a különböző adókból és kilencedből, 270 forint a szőlő-, illetve bortermelésből és 250 forint egy bérbe adott pusztából – s ezért az uradalomért fizettek a sziléziai ciszterci szerzetesek 31 000 aranyforint váltságdíjat.²⁷ Egy gazdasági és kulturális *creatio ex nihilo* volt a kihívás éppúgy, mint 1648 után Sziléziában.²⁸

Az első sziléziai telepesek 1701 októberében érkeztek meg (Pusztá-)Tevelre.²⁹ A felelős szerzetes, Hoffmann páter, rögtön 2980 forint gyorssegélyért folyamodott az apáthoz. 1701 márciusa és 1702 decembere között további 4350 forint érkezett Heinrichauból, 1703 januárja és júliusa között pedig 1800,³⁰ azonban Zircet a kurucok a földdel tették egyenlővé, és az apátság kormányzója, Hoffmann Péter az anyamonostorba menekült.³¹ A tulajdonképpeni újjáépítés csak a szatmári béke után indulhatott meg. Nemcsak az egyházi birtokok voltak elhanyagolt állapotban: az 1720–22-es konskripció szerint Veszprém vármegyében a 130 lakott, de jelentősen megtizedelt település mellett 150 neve mellett a *loca deserta* megjegyzés állt.³²

Zircen speciális problémák alakultak ki a telepítésekkel kapcsolatban: 1723-ban a szürkebarátok Tevelre magyar telepeseket hoztak, akik azonban, mivel irtásföldeket kaptak, nem akartak megmaradni.³³ Inkább a már lakott, s ezért irtással nem bajlódó településekre akart szállni az itt élő, nagyfokú mobilitásra hajlamos lakosság. Így a nagy földterülettel rendelkező, és az egész telkes paraszti gazdálkodást lehetővé tevő falvak – mint Nagytevel, Magyarpolány, Sóly vagy Olaszfalu – magyar telepesek otthonai lettek. A német *colonus*okat azonban az uradalom majorsági üzemeltetésre kívánta alkalmazni, mint például Németpolányban, ahol 32 házas és két házatlan zsellérhelyet kaptak. Berénden 23 német telkes gazda és 32 zsellér lett telepítve, Zircen 33 telkes gazda mellett 47 házas és 22 házatlan zsellér élt. Tehát itt is az uradalom majorsági érdeke volt

²⁷ Grüger, H.: Heinrichau i. m. 203.; Lásd még *Alpár Lucián*: A zirci apátság függetlenítésének kérdése. Bp. 1942. 7–22.

²⁸ Wabrzig az apáthoz írt 1699. okt. 17-i jelentését lásd *Heinrich Grüger*: Der Beginn der Union von Heinrichau und Zirc (1701–1752). *Analecta Cisterciensia* 38. (1982) 68. Az új templom felépítéséig a szerzetesek a két romkápolnában mondták el zsolozsmáikat, s itt is rendezték be átmenetileg dormitoriumukat. Álmukat a krónika szerint a környéken kóválygó farkasok vonyítása zavarta csak meg. Zirci Apátság Újkönyvtára. *Historia domus ex anno 1738*. 66.

²⁹ A telepítési szerződést lásd *Tafferner, A.*: Quellenbuch i. m. 70–71.; *Lichtmeckert András*: Veszprém vármegye községeinek urbáriumai, úrbéri és telepítési szerződésai 1690–1836. Veszprém 2009.

³⁰ Áttekintést ad *Mozsgai József Tádé OCis*: Ciszterci lelkészségek története Magyarországon. In: *A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk. Guitman Barnabás. Piliscsaba 2009. 366–375.

³¹ *Badál Ede Álmos OCis*: A zirci apátság felélesztése a XVIII. században. In: *A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk. Guitman Barnabás. Piliscsaba 2009. 317–321.

³² Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Szerk. Felhő Ibolya. Bp. 1970. 338.

³³ Veszprém vármegye összeírásai 1696, 1715, 1720. Szerk. Boross István – Madarász Lajos. Veszprém 2002. 275., 288.

mérvadó. A német parasztok több mint fele egyébként csak negyedtelkes volt, tehát a legalsó paraszti kategóriához tartoztak.³⁴

Pusztatevelen, a későbbi Nagytevelen a magyar telepesek sem kaptak kimért paraszttelket, hanem csak irtásföldeket, ezért egyszerűen továbbálltak.³⁵ E példa a zirci gazdaságpolitika konzekvens logikájáról tanúskodik: az uradalmi központban és a még működő egyéb részein a rend majorsági gazdálkodást erőltetett, mert így fenn tudta tartani a teljes kontrollt és gyorsan reagálhatott bármilyen változásra. Ahol a majorsági gazdálkodás túl sok befektetéssel és/vagy kockázattal járt, ott engedte a paraszti gazdálkodást, de a legtöbbet próbálta kisajtolni a telepesekből azzal, hogy irtásföldeket engedett inkább át. A teveli eset is példa arra, hogy végül ide is német telepeseket hozott, de mivel még ez sem volt elég hatásos, a szomszédos Koppányba is telepített belőlük, hogy egymást kiegészítve működőképes rendszer jöjjön létre.³⁶

Ez az oka annak, hogy a zirci uradalomban a telepítéseknek köszönhetően a század második felére a paraszti társadalom olyan modellje formálódott ki, ami szöges ellentéte volt a vármegyei átlagnak. 1767-re Veszprém vármegye paraszti társadalmának 58,63%-a volt telkesparaszt, 32,10% házas és 9,27%-a házatlan zsellér.³⁷ A zirci uradalomban fordított volt az arány: Nagytevel összes urbariális területét 16 egész és 33 fél szesszióval bíró paraszt mellett 63 zsellér dolgozta meg. Berénden 23 paraszt mellett 32 zsellér élt, Sóllyon 26 paraszt és 22 zsellér. Olaszfalun 1715-ben egy zsellér mellett még kizárólag negyedtelkes parasztok éltek, 1767-re már 38 paraszt különböző nagyságú telekkel, 59 házas és 32 házatlan zsellér.³⁸ A német telepesek tehát itt főleg zsellérsorba kerültek a zárt apátsági uradalmi rendszerben.

Hosszabb távon a stratégia kifejezetten sikeresnek tűnt, s szemmel látható büszkeséggel jelezte Konstantin Gloger heinrichau-zirci apát I. Ferenc császárnak 1810-ben, hogy a zirci jószág „mintagazdaság az egész Magyar Királyságban”.³⁹ Ez főleg abban a szövegkörnyezetben értendő, hogy Zirc újraindításakor helyben még kétnyomásos gazdálkodás folyt, a földet 4–6 ígásállattal szántották, s egy pozsonyi mérő vetőmag két pozsonyi mérő termést hozott.⁴⁰ A Bakony-vidék szegénysége még Észak- vagy Kelet-Magyarországgal összehasonlítva is feltűnő volt,

³⁴ Uo.

³⁵ Uo. 288.

³⁶ *Lichteneckert András: Veszprém vármegye községeinek feleletei az úrbéri kilenc kérdőpontra 1768–1782. Veszprém 2007. 193–194.*

³⁷ Az úrbéres birtokviszonyok i. m. 28.

³⁸ Veszprém vármegye összeírásai i. m. 352–354. Vö. 44. jegyz.; Az egyes falvak 1767-es urbariális összeírásaihoz lásd *Lichteneckert A.: Veszprém vármegye községeinek i. m.*

³⁹ Idézi *Grüger Heinrich: Die Union der Zisterzienserklöster Heinrichau (Schlesien) und Zirc (Ungarn) (1699–1814). Zeitschrift für Ostforschung 26. (1977) 20–75., itt: 50.*

⁴⁰ Lásd részletesen Veszprém vármegye összeírásai i. m., pl. Olaszfalu 275.

és egy működőképes gazdaság felépítése csak komoly tőkebeáramlással és beruházásokkal volt lehetséges.⁴¹ Így érthető, hogy hét éven keresztül a heinrichai uradalom, mely Szilézia leggazdagabb cisztercita apátsága volt, összevételének 25%-a egyenesen Zircre jött. Saját számításai szerint a rend 1741-ig összesen 200 000 forintot költött a zirci uradalomra.⁴² De nemcsak ez a gigantikus tőke-, hanem az ezzel együtt járó technológiatranszfer is szerepet játszott a sikerben.

Világi földesúri telepítések, filantrópia és felekezeti misszionálás: a szatmári telepítések

Károlyi Sándor az elsők között, már 1694-ben gondoskodni kívánt arról, hogy adófizetőket nyerjen meg uradalmainak: „Szánván mind annak, s mind az több falúknak pusztán való állását, noha már azelőtt való esztendőben nemes vármegyétül némelyekre öt esztendeig való szabadságot impetráltam vala, mindazonáltal ujobban aztat renováltattam az nemes vármegyével, és szegény Hajszler uramtul, az fő generális comissáriustul ratificatióját 15 falúnak ottan Károly körül obtineáltam, melyet az nemes vármegyén is publicáltattam, ki mellett mind ezen Mezö-Terem nevü falút, mind az többit derekasan megszállítottam.”⁴³

A *deserta sessiones colonialisok* száma egyre nőtt a Károlyi-birtokokon is. Bélteket például 10 magyar telepes család lakta, akik azonban csak 6¼ paraszti telket műveltek meg.⁴⁴ Sándorfaluban 10 jobbágy lakott, akikhez 15 jövevény telepedett le, de a 26 szökött jobbágyot már nem sikerült megtalálni.⁴⁵ Frondcza pusztán még kritikussabb volt a helyzet, mert itt 1700-ban, illetve 1703-ban az összes 17 paraszttelket visszahagyták tulajdonosaik.⁴⁶ Mezöpetrit pedig még 1732-ben is csak összesen két örökös jobbágy lakta, 42 parasztudvar viszont üresen állt.⁴⁷

Etnikai hovatarozástól függetlenül ebben az időben Károlyi minden egyes alattvalót igyekezett maradásra bírni, több-kevesebb sikerrel. Mikor az erdői oláh lakosok szélnek eredtek, Pap János rézteleki lakos az uradalom megbízásából indult utánuk, hogy rábírja őket a visszatérésre.⁴⁸ Veszendorff György uradalmi

⁴¹ A keretekhez lásd *Ágoston P.*: A magyar világi nagybirtok i. m. 294–298.

⁴² *Wilhelm Pfitzner*: Versuch einer Geschichte des vormaligen Fürstlichen Cisterzienser-Stiftes Heinrichau bei Münsterberg in Schlesien. Breslau 1846. 246.

⁴³ *Károlyi Sándor*: Magam életének s azalatt történt állapotoknak emlékezetes folyási. In: Gróf Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. Szerk. Szalay László. Pest 1865. 42.

⁴⁴ MNL OL P 397 Károlyi család nemzeti levéltára (a továbbiakban: P 397), Acta oeconomica 193 doboz. fol. 610–621.

⁴⁵ MNL OL P 397 193 doboz. fol. 650653.

⁴⁶ MNL OL P 397 193 doboz. fol. 634f.

⁴⁷ MNL OL P 397 193 doboz. fol. 248–252., itt: 248–250.

⁴⁸ MNL OL P 397 169 doboz. No. 346. fol. 391–394., itt: 393.

prefektus számára kiadott instrukciójában az 5. pont alatt a gróf nyomatékkal hangsúlyozta, hogy különös gondja legyen a szökött jobbágyok visszaterelésére és az elhagyott paraszttelkek benépesítésére.⁴⁹ Még 1736-ban is arról panaszkodott fiának, Károlyi Ferencnek, hogy „csak ezen jószáginkbul 170 gazda emberünk ment által külső Szolnok vármegyébe [...] de ha szintén vissza jön is, újabban megint elmegyen állandóságot nem remélhetni. Azért most lehetne [...] mind Frankóniában pópista jó népet szerzened, mind pedig svábokat”.⁵⁰

S ugyan már javában folytak a német telepítések, 1739. július 25-én kelt instrukciójában a 20. pont alatt azt írta Török Ferenc uradalmi bírónak: „Valaki az Jóságban vissza jó vagy telepedik akar Magyar, akar Oláh, akar Sváb Légyen adgy Téleket néki esztendeig való szabadsággal s annak ell tellére után is ámbár eörökös légyen is, taxát adgyon vagy tizenkétt napott szolgállyon”.⁵¹ S utána sem volt szabad az uradalmi tisztartóknak nemzetiségre vagy felekezetiségre különbséget tenni: „mind idegeneket, naposokatt, Nemes és Jövevény Taxásokat, kikett, kikett, az ő szabacságokban, szentüll és igazán tarcsd meg”.⁵²

A német telepesek egy szempontból hátrányban voltak a többivel szemben, ami Szatmárban még nagyobb jelentőséggel bírt, mint például a Dunántúlon: Károlyi német telepesei valóban mind katolikusok voltak, és mind etnikailag, mind felekezetiileg egy teljesen idegen környezetbe kerültek. Ráadásul földrajzilag ők kerültek a legtávolabbi területre hazájuktól, tehát mind a legális, mind az illegális elvándorlásnak komoly objektív akadályai voltak. Természetesen erre is sor került, de nem abban a méretben és nem olyan könnyen, mint a nyelvet beszélő, s a szomszédban is ugyanolyan felekezetet gyakorló magyar, ruszin vagy román lakosságnál. Mivel azonban Károlyi épp a belső vándorlásoknak akart véget vetni, a német telepeseknek kiszolgáltatottságuk volt egyik fő „erényük”.

Röviden még egy kérdést érintünk itt, mely félreértelmezésekre adhat okot: valóban csak katolikus telepesek jöhettek? Láttuk, hogy a jogi keretek nem tettek semmilyen felekezeti diszkriminációt. A 18. század első felében pedig a szükség miatt az uradalmak még nagyobb toleranciát tanúsítottak, mint később, a konszolidáció időszakában.⁵³ Így telepített Mercy is Tolnában, vagy az Esterházyak Észak-Baranyában például protestánsokat.⁵⁴ Pikáns módon azonban épp Károlyi Sándor gróf a példa

⁴⁹ MNL OL P 397 169 doboz. No. 324. fol. 310–324.

⁵⁰ *Vonház I.*: A Szatmár megyei i. m. 392.

⁵¹ MNL OL P 397 169 doboz. No. 203. fol. 256–261., itt 260.

⁵² Uo.

⁵³ Ezt a dinamikát lásd a zirci cisztercita apátsági uradalom példáján *Norbert Spannenberger*: Curator animarum simul atleta oeconomiae. Das Migrationsregime der Zisterzienserherrschaft Zirc. Danubiana Carpathica 54. (2013) 109–132.

⁵⁴ Lásd bővebben *Norbert Spannenberger*: Immigrationspolitik und interkonfessionelles Zusammenleben im 18. Jahrhundert in Süd-Transdanubien. In: Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten

arra, hogy telepítésekkel igyekezett szatmári uradalmának etnikai-felekezeti térképét radikálisan átrajzolni, tehát nemcsak gazdasági érdekek játszottak szerepet telepítési politikájában. 1712 áprilisa és júniusa között felterjesztésben kérte a Magyar Udvari Kancellária, illetve az Udvari Haditanács beleegyezését abba, hogy „svábokat” telepíthessen uradalmába, amivel a „katolikus vallást is jobban tudná terjeszteni” ezen a vidéken. Június 16-i levelében feleségének, Barkóczy Krisztinának jelezte, hogy Kaplonyra kívánja küldeni az adott német telepes csoportot papjuk kíséretében és hozzáfűzte: „Meglátod Szívem mint implantálom ezen praetextussal a [katolikus] religiót azon földre.”⁵⁵ S egy másik levelében pedig a telepítések hasznát nézve így vélekedett: „Ezen felül a templomokat Isten tisztességére, igaz hitre hozzuk, az religiót belé plántállyuk; egyéb semmi haszna nem volna is, elég az, legszükségesebb is azon földre.”⁵⁶

A telepítési szerződések – hosszú lejáratú kiváltságok jogi manifesztációja?

Az 1722 után kelt telepítési szerződések célja az volt, hogy minél előbb minél több munkaeerőt bírjon rá a megtelepedésre. Ez az uradalmaknak komoly dilemmát jelentett, hisz egyrészt attraktív engedményeket kellett tenniük ahhoz, hogy a telepesek egyáltalán megmaradjanak. Másrészt azonban minél előbb rá akartak állni a „normalitásra”, vagyis a „reguláris” adóztatásra, és minél előbb hasznot akartak látni. Ez a németekkel kötött szerződésekben is megfigyelhető: a budai ágostonrendiek például 1724. április 24-én adtak ki telepítési szerződést az első öt német családnak, akiket név szerint is megemlítenek. Ebben három, illetve szőlőskertek telepítésére öt adómentes évet ígért a rend. Ez idő alatt a telepeseknek fel kellett építeniük házaikat, s elkezdni a gazdálkodást, amivel megszerezték a jogot a ház és a föld megváltására. Az ígás parasztoknak 12 napi robotot és 12 napi kézirobotot, a többinek pedig 24 napi kézi robotot írt elő a szerződés.⁵⁷

De a nagy latifundiumokon sem volt ez másképp. Az Esterházy hercegi család a Dél-Dunántúlon gigantikus méretű földesúri komplexumot hozott létre. Mivel elegendő számú hazai telepes állt rendelkezésre, az Esterházyak főleg magyar parasztokat telepítettek le, s csak akkor fogtak németeket, ha nem állt más rendelkezésre. 1726. július 1-jén így telepítették be Pári pusztát németekkel. A viszonylag rövidre

im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert. Hrsg. Rainer Bendel – Norbert Spannenberger. Berlin 2010. 29–42.

⁵⁵ *Vonház I.*: A Szatmár megyei i. m. 252–255.

⁵⁶ MNL OL P 396 Károlyi család nemzetségi levéltára, Acta Publica. Magyar jobbágy helyébe sváb jobbágy telepítés és a somfabot. Fol. 1–5., itt: 4.

⁵⁷ Idézi *Tafferner, A.*: Quellenbuch i. m. 107–108.; *Bonomi, E.*: Die Ansiedlungszeit i. m. 403–472.

fogott telepítési szerződésben az a feltűnő, hogy a török utáni időkkel összehasonlítva már kevesebb privilégiumot adott az uradalom. Ennek oka az volt, hogy több bevándorló érkezett, és kevesebb volt a lakatlan terület. A szerződés nem tett említést robotról, de a szabad költözködés jogáról sem. Ez nem azt jelentette, hogy az uradalom ezt természetes jognak tekintette, mely nem kívánt további magyarázatot, hanem épp ellenkezőleg: nyitva akart hagyni egy kiskaput, hogy adott esetben jogi eszközökkel tudja megakadályozni a telepések továbbállását. Meglepő módon az adómentes éveket sem részletezi a szerződés, ami valóban szokatlan. A parasztok négy rajnai forintot, a zsellérek pedig két forintot fizettek adóként. Ez igen magas összeg volt, főleg új telepítés esetén. A borkimérés jogát is egész évben magának tartotta fenn az uradalom.⁵⁸ A környező magyar településekkel összehasonlítva tehát ez a német falu lényegesen rosszabb kondíciók mellett kezdett. Nem csoda, hogy még két év múlva is az állt a vármegyei összeírásban: „Hoc praedium populari coepit.”⁵⁹

De mi lehet a magyarázat arra, hogy ilyen rossz feltételekkel telepítettek az Esterházyak németeket Tolna megyei birtokukba? A válasz feltehetően abban keresendő, hogy egy-egy szerződést az uradalmi tisztviselők kötöttek a telepések felhatalmazott képviselőivel. Ha utóbbiak élelmesek voltak, és tudták, hogy mi járhat nekik, több kedvezményt tudtak kialkudni, mint a tájékozatlanabbak. Ezt igazolja Mekényes esete is, melynek telepítési szerződését 1735. február 23-án állították ki, de immár a vármegyei irányelvek szerint.⁶⁰ Tehát még egy uradalmon belül sem voltak egységesek a német kolonista falvak telepítési szerződésai – amint e két példa is mutatja.

Felmerül a kérdés, hogy az a szakirodalomban máig mértékadó megállapítás megállja-e a helyét, miszerint a német falvakat jobb feltételekkel telepítették be, mint például a magyarokat. Szabad György, a gróf Esterházy család tatai és gesztesi uradalmát vizsgálva mindenesetre erre az eredményre jutott: a németek ugyanis 4–6 év adómentességet kaptak, míg magyar jövevények csak kettőt, a németeknek járt a szabad költözködés joga, míg a magyaroknak nem.⁶¹ Láttuk, hogy az állami adómentesség mértékét törvény szabályozta egységesen, míg az uradalmi adózást az uradalom a körülményeknek s a szükségnek megfelelően rugalmasan alakította – de nemzetiségre való tekintet nélkül. Rúzsás Lajos jogosan hívta fel a figyelmet arra, hogy a német telepések általában irtásföldekre kerültek, ahol a kezdeti nehézségek is nagyobbak

⁵⁸ MNL OL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára (a továbbiakban: P 108) Rep. 35. fol. 360. Mikrofilm 14469.

⁵⁹ MNL Tolna Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL TML) Összeírások 283 (1728). 327.

⁶⁰ MNL OL P 108 Rep. 35. fasc. X. fol. 641.; A vármegye egy mintaszöveget fogalmaztatott meg, melyet a vármegyei gyűlés 1725. nov. 6-án el is fogadott. MNL TML Prot. Cong. III. kötet. 579–581.; *Heinrich Kéri*: Franken und Schwaben in Ungarn. Aufsätze zur Geschichte und Siedlungsgeschichte der Tolnau und der Oberen Baranya. Bp. 2002.

⁶¹ *Szabad György*: A tatai és a gesztesi uradalom áttérése a robotrendszeréről a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 21.

voltak, mint a már lakott s intakt falvakban. S olyan kolonisták – ugyancsak nemzetiségre való tekintet nélkül –, akik meliorációt végeztek, összehasonlítva valóban több kedvezményt kaptak, mint azok, akiknek nem kellett irtással foglalkozniuk ahhoz, hogy megkezdjék a parasztgazdálkodást. Továbbá a német falvak sokszor azért nem végeztek robotot, mert egy összegben megváltották, amire azonban egyéb nemzetiségű falvaknak is lehetősége lehetett, ha nem volt majorsági gazdálkodás a közelben, s ezért az uradalomnak nem is volt szüksége robotra.⁶² A bátai uradalom Várdomb nevű magyar községe például ezért nem szolgált semmiféle robottal.⁶³

Jogos Konrad Schünemann érvelése is, aki a telepítési szerződésekben foglalt „kedvezmények” jelentőségét a szakirodalomban erősen túlhangsúlyozott formájában megkérdőjelezte, mert ezek a privilégiumok mindig egy adott, konkrét helyzetben fogantak, s időben, helyben stb. jelentős különbségeket mutatnak. Az adómentes évek száma függött ugyanis a telepések minőségétől (hoztak-e szerszámokat magukkal, s mennyi tőkével rendelkeznek stb.), a megdolgozandó föld minőségétől, a helyi szokásjogtól stb.⁶⁴ Arról nem is beszélve, hogy a telepésjog (*colonus*) nemzetiségre vagy felekezetre való tekintet nélkül volt érvényben, aki előbb érkezett, az jobb feltételekkel számolhatott. Veszprémhidegkút (Kaltenbrunn) 1751-ben letelepedett német lakosai például már csak szerény minőségű földeket kaptak, hiszen viszonylag későn érkeztek ide.⁶⁵

Az Esterházyak ozorai s dombóvári uradalmában kiadott magyar, rác és német telepítési szerződéseinek összehasonlító vizsgálata épp azt mutatja, hogy nem a különbségek, hanem sokkal inkább a telepéseknek járó kedvezmények hasonlósága szembeötlő. 1726-ban például nemcsak Párit telepítették be németekkel, hanem ugyanabban az évben Regölyt is újabb magyarokkal. A két szerződés kedvezményekre vonatkozó részei szó szerint megegyeznek.⁶⁶ Az 1702. augusztus 2-án Magyary-Kossa földesúr által megerősített Gyöng telepítési szerződése német telepésekkel szó szerint megegyezett azzal a kontraktussal, melyet 1724-ben magyar jövevényekkel kötött.⁶⁷ S ez nem meglepő, ha azt is figyelembe vesszük, hogy az interim jellegű telepítési szerződések után kiállított urbáriumok kitételei szintén

⁶² *Rúzsás Lajos*: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711–1848. Bp. 1964. 35.

⁶³ Az úrbéres birtokviszonyok i. m. 248.

⁶⁴ *Konrad Schünemann*: Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia I. Berlin é. n. [1935]. 250–251.; A Bácskát császári megbizatással beutazó Friedrich Wilhelm Taube még 1777-ben is azt hangsúlyozta, hogy a három év adómentesség túl rövid, hisz a telepéseknek saját maguknak kell házaikat is felépíteniük és egy működő parasztgazdaságot létrehozniuk. „Dass diese Freyjahre viel zu kurz sind, fällt in die Augen.“ *Friedrich Wilhelm Taube*: Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slawonien und des Herzogthums Syrmien I. Leipzig 1777. 58.

⁶⁵ *Péterdi Ottó*: A Balaton-Felvidék német falvai. Dülönév kutatási tanulmány. Századok 69. (1935) 693–714., itt: 699.

⁶⁶ MNL TML IV/B/156. Fasc. 59. Regöly 1725–1949.

⁶⁷ *Keresztes Hajnalka*: Die Geschichte der deutschen reformierten Kirche in Gyöng. Gyöng 2003. 15.

nagyfokú hasonlóságot mutattak, sokszor akár szó szerint is megegyeztek egy-egy uradalmon belül. A Tolna vármegyei hűgyészi uradalomban a német Kismányok például ugyanolyan urbáriális szerződést kapott, mint a magyar lakosságú Kölesd vagy Lőrinc.⁶⁸ S az Esterházyakkal való egyezkedés közepette a tolnai Hans Georg Herolt, mint a német telepesek képviselője, hangsúlyozta, hogy a jövevények ugyanolyan szerződéssel számolnak, mint a környező magyar falvak.⁶⁹

E példák azonban azt a benyomást keltik, hogy a telepesfalvak etnikailag homogének voltak. Még ha ez így is volt, akkor sem jelentette ez azt, hogy minden lakója egyenlő jogokat élvezett. A magyar lakosságú Szakály 1720. január 24-én kapta meg telepítési szerződését. Itt már laktak magyar jobbágyok, az újonnan jöttekre azonban (*neoadveniae*) más jogok és kötelességek vonatkoztak: a szabad költözködés és három év adómentesség volt a legfontosabb kitétel.⁷⁰ A már itt élők maradtak a régi jogállásban, tehát Szakály lakossága magyar röghöz kötött jobbágyokból és magyar szabad költözködésű parasztokból állt. De a szintén tolnai Tengőd 1715. évi telepítési szerződése is azt hangsúlyozta: „Ez pedighlen nem azokrul akik eß előttis Tengödy lakossak voltak, han. aßokrul akik ez előtt ott nem lévén más honnét szomszéd vármegyébül oda jönnek lakny ertetödn fog. Mert azokik az előttis ott laktak mostis eörökös jobbágyásghbul hozám kötelessek azok valamint szintén eddigh, ugy ezutanis azon mold szérint fizessék az adót szamomra; s jobbágyi kötelességheh tartozzanak”.⁷¹

Az Esterházyak 19 Tolna vármegyei településén négy volt olyan, amelynek lakói vegyes jogállásúak voltak, azonban az újonnan telepítettek valamennyien szabadon költözködhettek – s ezek a már említett Pári kivételével mind nem német települések voltak. Tolna vármegye 101 településének 56%-a volt telepített község, és ezért 1767-ben kontraktualista – s ezekben valamennyi etnikai csoport jelen volt.⁷²

A telepesjog egyébként sem jelentett automatikusan kedvezőbb jogi helyzetet – mert mint már említettük –, ez attól függött, milyen szerződést sikerült kialakodni az uradalommal. A szintén Tolna vármegyei Kis-Dorog német telepesei például kezdettől fogva szokás alapján teljesítették urbáriális kötelességeiket, ami a legkedvezőtlenebb kategóriának számított, hisz csak szóbeli megegyezésre tudtak hivatkozni az uradalommal, ami viszont csak csekély jogbiztonságot jelentett a gyakorlatban.⁷³

⁶⁸ Fodor Márta: A sárközi kontraktualista jobbágyok úrbéri terheinek alakulása. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből V. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1974. 277–319., itt: 281.; Baranya vármegyéhez lásd *Timár György*: A Duna-Drávaszög népesedéstörténete. In: Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1987/1988. Szerk. Szita László. Pécs 1988. 343–372.

⁶⁹ „Von gnäd: Herrschaft einen güthig, wie eben die angränzenten örther gleich lautenden Contracts Zu erwarten. Undt Zwahr disen auf Ewig.“ MNL OL P 108 Rep. 35., fol. 645. Mikrofilm 14469.

⁷⁰ Szöke Sándor: Dombóvár. Bp. 1971. 81–82.

⁷¹ MNL OL P 108 Rep. 35. fol. 103. Mikrofilm 14469.

⁷² Fodor M.: A sárközi i. m. 281–282.

⁷³ Lukács Zsófia: A szerződéses jobbágyok helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle úrbérendezésig. Bp. 1937. 25.

A telepítések egyik vonzata volt adott esetben egy-egy község lakosságának átköltöztetése egy másik faluba. Ez történt Szatmárban is, ahol a Károlyiak Majtény újratelepítésénél gyakorlatilag falba ütköztek: még 1722-ben is csak 16 magyar paraszt lakta, pedig a majorsági gazdálkodás jóval többet igényelt. Mivel kilátástalan volt a falu betelepítése hagyományos eszközökkel, ezért 1723 nyarán a szomszédos Ebes pusztára telepítették át őket, melyet Új, illetve Magyar Majténynak kereszteltek át. Mivel ez is új telepítésnek számított, ezért a lakosok, akik valamennyi jószágukat magukkal vitték – mint minden belső telepes – egy év adómentességet és további adókedvezményeket kaptak.⁷⁴

De miért került sor erre az átköltöztetésre? Az uradalom új szerződést tudott kötni, mert jogilag telepes státuszba kerültek a lakosok. A jövő adót egy összegben, 90 rajnai forintban állapította meg, melyet köteles volt a falu két részletben kifizetni. Az uradalom azt is hangsúlyozta, hogy ez az összeg nem fog emelkedni, ha sikeresen hoznak újabb lakosokat, akiknek persze részt kell vállalniuk ebből a kollektív adóterherből. Vagyis kerülővel igyekezett az uradalom a faluközösséget arra rábírni, hogy gondoskodjon újabb transmigránsokról, akikre a majorsági gazdálkodásban szükség volt. Ez az eset is bizonyítja, hogy a szakirodalomban máig ismételt hiedelem, miszerint „a magyaroknak gyakran éppen miattuk kellett elköltözniük a falvaikból, s ráadásul súlyosabb szolgáltatásokkal tartoztak“, nem állja meg a helyét.⁷⁵

„Naiv telepítések” a század első felében

Természetesen a török utáni idők semmit nem változtattak azon, hogy a gazdaság alapja a mezőgazdasági termelés volt, s a társadalom messzemenőig rurális jellegű maradt. A telepítésekben érdekelt uradalmak is a mezőgazdaságuk talpra állítását tartották szem előtt. Ez akkor is igaz, ha „manufaktúrák”, illetve mesteremberek behozatala, mint innovatív kezdeményezés már az *Einrichtungswerk* integráns részét képezték s az 1722–23-as pozsonyi országgyűlés is külön cikkelyben foglalkozott a külföldi kézműves szakemberek tömeges behozataláról a városokba.⁷⁶ A legtöbb uradalom azonban az *ubi populus ibi obulus* elve alapján egyszerűen újabb termelőerővel és adófizetővel számolt, és vagy a hagyományos majorsági termelést akarta folytatni, vagy vegyes formában szabad parasztgazdaságokat beindítani.

A zirci ciszterciek egyértelműen a majorsági gazdálkodásra helyezték a hangsúlyt, s a rend régi hagyománya alapján saját ellenőrzése alatt tartott, precízen kidolgozott

⁷⁴ MNL OL P 397 193 doboz. fol. 382–386. Ebes telepítési szerződése 1723. jún. 20.

⁷⁵ Kovács Ágnes: Károlyi Sándor. Bp. 1988. 183.

⁷⁶ 1723. évi CXVI. tc. Ut Regia Majestas regnum tot bellum calamitatibus attritum quoad institutum promovendorum publicorum clementi ope et gratia consolari dignetur et commercia intra regnum instituantur.; 1723. évi CXVII. tc. De diversis generis manufactoris in regnum inducendis.

gazdasági rendszerben gondolkodott. Emiatt aztán komoly konfliktusok alakultak ki a német telepeseikkel, akik nyilván azért vágtak neki a kivándorlásnak s egy új egzisztencia megteremtésének, hogy anyagilag és társadalmilag felemelkedjenek, tehát parasztok legyenek, ne maradjanak zsellérek vagy kisparasztok. A rend szemszögéből ugyanakkor érthető volt a stratégia: az apátsági uradalom megvásárlása komoly anyagi beruházásokkal történt, s ezt újra ki kellett valahogy termelni.

Még 1751-ben is arról panaszkodott az országgyűlés, hogy sem a bort, sem a gabonát nem lehet eladni, s a kereskedelem sem működik a szomszédos országokkal.⁷⁷ Ez vonatkozott a belső piaci gazdálkodásra is, a piacok hiánya, illetve ritkasága miatt a 18. század első felében az önellátó gazdálkodás volt az *ultima ratio*. A termelés és eladás-csere feltételeinek megteremtése azonban az adott uradalom feladata volt. A zirci ciszterciák ezért gyakorlatilag az anyamonositor sikeresen bevált modelljét alkalmazták, s kolonizációs politikájukat is ennek rendelték alá: a telepések nem paraszttelket kaptak elsősorban, hanem zselléreként integrálták őket a majorsági rendszerbe. Csak legelőt és kertet utaltak ki számukra, ami komoly dilemmát jelentett a telepéseknek: vagy továbbállnak annak reményében, hogy máshol parasztként élhetnek, vagy maradnak, és feltehetőleg egy életre zsellérek maradnak.⁷⁸

A németek betelepítése esetenként azonban alapjaiban változtathatta meg az uradalom gazdasági struktúráját, ami például a Károlyiak esetében világosan kimondott cél volt.⁷⁹ Számos uradalom ugyanis nemcsak hagyományos önellátó gazdálkodást folytatott, hanem legtöbb bevétele még a 18. század elején is a kocsmáztatásból származott, mint a Károlyiaknál vagy a Bánffyok bonchidai uradalmában.⁸⁰ Károlyi épp ebből az ördögi körből igyekezett a telepítésekkel kitörni, s egy új gazdasági szerkezetet bevezetni, aminek alapja a – persze korlátozott – piacgazdálkodás és a manufaktúrák meghonosítása volt.⁸¹ Károlyi – mint a legtöbb uradalom – vegyes gazdálkodást folytatott, vagyis a majorsági mellett a parasztgazdaságot is kiépítette azért, hogy a falvak áttérjenek az extenzív állattenyésztésről, illetve a nem rentábilis földművelésről az igények és lehetőségek

⁷⁷ Ágoston Péter: A magyar világi nagybirtok története. Bp. 1913. 297.

⁷⁸ Veszprém vármegye összeírásai i. m. 275. Vö. 44. jegyz.

⁷⁹ Károlyi Sándor gróf megvetéssel nyilatkozott azokról a nemesekről, akik semmibe vették ezeket a modernizáló reformokat és csak a rövid távú nyereséggel foglalkoztak. Kovács Á.: Károlyi i. m. 156.; 1729-ben értekezést is írt a paraszti alattvalókkal való jobb bánásmódról. Filantróp munkáját a magyar nemességnek szánta. Uo. 160.

⁸⁰ Trócsányi Zsigmond – Miskolczy Ambrus: A hosszú 18. század (1711–1830). In: Erdély rövid története. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1989. 367–462, itt: 373.

⁸¹ A manufaktúrák sikertelen megalapításáról, illetve a gazdasági keretekhez lásd András Vári – Judit Pál – Stefan Brakensiek: Herrschaft an der Grenze. Mikrogeschichte der Macht im östlichen Ungarn im 18. Jahrhundert. Köln–Weimar–Wien 2014.

szabta intenzív gazdálkodásra. Ehhez a transzferfolyamathoz volt szüksége német telepésekre, akiktől innovatív gazdálkodást remélt.

Magyarország leggazdagabb mágnása, a herceg Esterházy család egyáltalán nem folytatott szervezett telepítést külföldről, tehát egy merőben más stratégiát követett, mint szatmári riválisa. Pedig az 1692-ben megszerzett ozorai disztriktumában szintén elmaradott gazdálkodás folyt, így szükség volt tömeges munkaerőre, de a század közepéig ebben a hatalmas, dél-dunántúli uradalomegyüttesben mindössze négy településen voltak németek. Miért? Az ozorai, dombóvári és kaposvári uradalmak stratégiája abból állt, hogy egyrészt minél előbb lakosokra tegyenek szert az elhagyott településeken, utána pedig inkább az életképes és nagyobb településekre koncentrálják a jövevényeket. Az 1740-es összeírás szerint elegendő belső, tehát magyarországi telepes állt rendelkezésre. Dombóvár uradalmi központ telepeseinek 69%-a a konszkripció szerint a szomszédos vármegyékből, tehát Somogyból, Veszprémből, Baranyából, illetve magából Tolna vármegyéből származott. További 13%-a a nyugat-magyarországi Vas, Zala és Sopron vármegyékből érkezett, s csak 18% százalék jött távolabbi régiókból vagy külföldről. Regöly magyar falu példája is ezt támasztja alá: a 143 családfőből 113 eredetét ismerjük. Ezek 45,13%-a a szomszédos vármegyékből jött, összesen négy fő Tolnából, 30,35%-a a Magyar Királyság területéről és csak 5,3% külföldről. Hasonló eredményt mutat a többi település is.⁸²

Az Esterházyak nem véletlenül ódzkodtak külföldiek telepítésétől, ugyanis mivel felettébb eladósodtak a hatalmas jószágvásárlásokban, egyrészt nem akarták magukat további költségekbe verni. Másrészt elég hazai migráns, szabad költözködésű paraszt állt rendelkezésre, akik szintén kaptak kezdeti adómentességet, de értelemszerűen kevesebbet, mint a külföldről bevándoroltak. A négy, németek által (is) lakott község – Tófű, Mekényes, Pári és (Rác-)Kozár (ma Egyházaskozár) – pedig mind transzmigráns települések voltak, tehát ezek a németek egy-egy tolnai vagy baranyai uradalomból költöztek át az Esterházyakhoz. S mivel jogilag kivétel nélkül valamennyien belső telepesnek számítottak, hasonló feltételek mellett telepedhettek le, mint a magyar transzmigránsok. Az uradalom ebben is a gyors bevételek megteremtését, és az adófizetés mielőbbi bevezetését szorgalmazta, ezért nem tartott igényt szervezett külső telepítésekre.⁸³

A török hódoltság utáni idők legsürgetőbb feladata volt a működő adózás helyreállítása, ami nemcsak a kamara, hanem a földesurak érdeke is volt. A telepítésekben,

⁸² Fürstlich Esterházy'sches Archiv Forchtenstein Acta varia. Conscriptio Domestica Localis et Personalis Incltyi Domini Dombóvár (a továbbiakban: EAF Acta varia) Pro anno 1740.

⁸³ Az uradalom gazdaságpolitikájáról lásd *Harald Prickler*: Die Grundherrschaft als wirtschaftliche Basis des Fürstenhauses Esterházy. In: Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten und Mäzene. Katalog der Ausstellung „Die Fürsten Esterházy“. Eisenstadt 1995. 60–84.

amennyiben valóban telepített egy-egy domínium, főleg azt a pozitív kimenetelt látta, hogy a bevételek alapja a jövőbeni adófizető. Az, hogy a telepítés költségeivel jár, mint a szállítás megszervezése vagy a telkek stb. kimérettetése, vagy a telepítési ügynökök költségei, illetve hirtelen felmerült ellátási kiadások, az – kevés kivételtől, mint például Zirc – eltekintve, csak a telepítés lebonyolítása alatt tudatosult a telepítőkben.⁸⁴ A 18. századi kolonizáció nem ment gyorsan, és nem volt költségmentes, még ha ezek a kiadások előzetes és gondos tervezés alapján talán hatékonyabbak is lehettek volna. Konrad Schünemann már az 1930-as években ezt a fajta migrációs rendszert „naiv telepítési politikának” (*naive Ansiedlungspolitik*) nevezte.⁸⁵ Összehasonlítva a porosz, a késő Mária Terézia-féle, illetve a józsefi anti-cipációs telepítési politikával, itt valóban egy „naiv” variánsról beszélhetünk.⁸⁶

A telepítések árnyoldala: csak a harmadik generációnak sikerült az integráció

A németek betelepítése a köztudatban még ma is „sikertörténet”.⁸⁷ Ez a szuggesztív értelmezés azonban nem felel meg a korabeli viszonyoknak. A telepítés számos esetben meghíúsult, vagy csak többszöri újratelepítés eredményeképp mutatott tartós eredményeket. A relatív gyakori szökések azt mutatták, hogy szó nem volt arról, hogy a telepesek megtalálták a számukra idealizált földet, mely kizárólag jóléti biztosít számukra. Főleg a korai telepítéseket jellemezte a gyakori szökés és a pusztulás. Épp ezért a Helytartótanács 1724. április 23-i leiratában az iránt

⁸⁴ Ilyen bonyodalmak részleteiről ad képet Károlyi Sándor levelezése nejével, Barkóczy Krisztinával, aki 1712-ben a szatmári kolonista csoportokat fogadta. Július 16-án például ezt írta férjének: „Koldulnak nyavalyások mind Debrecenben s mind itt. Biztatnám a lisztel, de abbul csak egy véka sem jut egynek-egynek, emi kevés s 3 vagy 4 száz köből, buzám maradt is lisztül nem lehet csak a magam cselédjét is jól elgőzzem. Fáj a lelkem nagy nyomoruságukon, dolgoznának s nincs mit, mert annyi a munkás vissza is ment számtalan. [...] itt is gond szeri számát lelmi dolguknak, hát még ha két ökröt s egy fejős tehenet, egy köből életet kívánjak, a melynek egyike sem telik ki. Mind elrendelném, ha szót fogadnának. [...] Annyira elkeserettem ezen a nagy állapoton, hogy egészen az elmém is megtompulván bele [...] Szánom s nem segíthetem s már is koldulásra jutott nagyobb része.” Idézi *Vonház I.: A Szatmár megyei i. m. 258.*

⁸⁵ *Schünemann, K.: Zur Bevölkerungspolitik i. m. 115–120.*

⁸⁶ A legfrissebb publikáció erről *Márta Fata: Migration im kameralistischen Staat Josephs II. Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790. Münster 2014.*

⁸⁷ Ennek az értelmezésnek egy vulgáris, politikai indíttatású megfogalmazását Kerék Mihály adta 1936-ban: „Amíg más nemzetiségű hazánkiai túlnyomórészt jómódú parasztfalvakban élnek, addig a latifundiumoktól körülvett, határnélküli, túlsúfolt zsellérfalvak, ezek a szerencsétlen nyomortanyák egytől-egyig magyarok. Azt a történelmi igazságtalanságot, amely az idegent birtokos parasztnak, a magyart pedig földnélküli zsellérnek telepítette, mindmáig nem tettük jóvá.” *Kerék Mihály: A magyar földkérdés. Bp. 1939. 386.*

érdeklődött, hogy miért nem maradnak meg a német telepesek Magyarországon? A hivatalos jelentések szerint ugyanis a telepesek tartalékaikat felélték, sokszor nyomorban tengődtek, semmilyen segítséget sem kaptak, s mivel legtöbbször a hazájukba sem térhettek vissza, csavargásra adták fejüket.⁸⁸ Nem sokkal ezután, július 24-én császári leirat érkezett a birodalmi rendekhez azzal, hogy ne adjanak „mindenféle haszontalan elemnek” útlevelet, akik aztán Magyarországon csak terhére vannak az amúgy is lerongyolódott országnak.⁸⁹ 1726. május 15-én Baranya vármegye közgyűlése rendelt el hivatalos vizsgálódást az ügyben, hogy miért nem sikerül oly nagy számban a telepítés.⁹⁰

A német falvak mikrotörténetének vizsgálata arról tanúskodik, hogy sokszor csak többszöri próbálkozásra sikerült a telepítés. A siralmas állapotok, nem a megállapodások szerinti bánásmód vagy a segítség elmaradása az uradalom részéről olyannyira elrettentették az első érkezőket, hogy inkább máshol próbáltak szerencsét még akkor is, ha – mint már említettük – a német telepesek esetében ez nagyobb kockázattal járt, mint a helyieknél. Barkóczy Krisztina grófnő 1712. május 25-én azt írta urának „mert úgy takarodik az ember a Hajdu városok felé: örökös s jövevény. Igen pusztulnak a faluk, s mint az ágon ülők úgy vannak“.⁹¹ Pontosan ez történt a legelső telepítésekkel 1712-ben Kaplonyban és Csomaközön, ahol a telepesek fele korán elhunyt vagy elmenekült.

Az 1714. március 30-án feljegyzett összeírás sokatmondó adatokat árul el a korai szatmári német község, Csanáros kezdeti nehézségeiről: a 35 összeírt gazdának 19 gyermeke volt, tehát nagy valószínűséggel fiatal, életerős férfiak voltak.⁹² Saját erőből nyolc ökröt és nyolc tehenet tudtak vásárolni, de előlegként az uradalomtól igényeltek további 18 ökröt és nyolc tehenet, melyet vissza kellett fizetniük.⁹³ Ez a fajta kölcsön azonban nem jótéteménye volt az uradalomnak, hanem egy nagyon is

⁸⁸ MNL OL C 13 Helytartótanácsi Levéltár, Benigna mandata, a Helytartótanács leirata 1724. ápr. 23.

⁸⁹ Idézi *Friedrich Lotz*: Aus der deutschen Vergangenheit der Stadt Temeswar. Die Zeit Mercys. Neusatz 1939. 22–24. „umb sich in Unserm Königreich Hungarn und denen durhc Göttliche Gnad zu besserer Bestärkung der Vormauer der Christenheit in letzterm Türken-Krieg erworbenen, angränzenden Proviñzien niederzulassen, ohne einzige Vorsicht stets hinunter führen. Wie nun diese, vorgedachten Bericht nach meistens nur müßig-gehende und unnütze Leuthe seyen, welche eben aus Abgang der Mitteln sich weder häußlich niederlassen, noch einige Wirstchaft antreten oder besorgen können, sondern sich anderen Inwohnern zur last auff das Bettlen und Herumbgarten nothwendig begeben und verlegen müssen: Also ersuchen Wir Euer Liebden [...] daß ins künftige keine andere Familien, als welche mit ihrer Herrschaften Wissen und Willen von denen dazu bestellten und hierzu mit, aus Unserer Kayserl. Reichs-Hof-Cantzley gefertigten kayserl. Paßporten versehenen und beglaubigten Commissarien an- und aufgenommen worden“.

⁹⁰ MNL Baranya Megyei Levéltára Prot. Cong. 1726. máj. 15. 231–234.

⁹¹ *Éble G.*: Károlyi Ferencz i. m. 84.

⁹² Egy gazdának három gyermeke volt, nyolcnak kettő és kettőnek egy-egy.

⁹³ MNL OL P 396 94. doboz. 19. Acta colonorum Germanorum. a.) tétel No. 2. fol. 1–2. Conscriptio Saborum in Possessione Csalános habitantium, Taliter inferius in Anno 1714, Die 30. Mensis Marty Delineatur.

veszélyes kockázat. Egy uradalmi feljegyzés szerint ugyanis a majtényi állományból átcsoportosított 51 vonósjószágának a 41%-a, vagyis 21 darab vagy elpusztult, vagy elcserélte a gazdája, mert csak kevés haszna volt belőle. Ugyanakkor a telepéseknek a kötelező adó, házépítés és egyéb mellett még ennek a „mozgatókének” az árát is ki kellett termelniük. Erre azonban egész egyszerűen rákényszerültek, s ez az akkultúráció a magyarázata annak, hogy egy új környezetben, szokatlan körülmények között mégis megállták a helyüket.⁹⁴ 1721-ben, tehát kilenc évvel az első német letelepedése után, a falu már 401 forint adót fizetett.⁹⁵

De a későbbi telepítések is komoly áldozatokkal jártak. 1730-ig 102 német telepes nevét írták össze például Erdődön. Ezek 10%-a korán meghalt, 11,6%-a pedig elmenekült.⁹⁶ S más domíniumban is hasonló volt a helyzet: Pári községet az Esterházyak ozorai uradalmában háromszor kellett újratelepíteni, mire egyáltalán termelésre kerülhetett a sor. A feljegyzések szerint a szerbek elvándorlása után 1722–23-ban jöttek az első németek, majd 1725-ben már 11 család élt itt. Az 1728–29-es vármegyei összeírás lesújtó képet adott állapotukról.⁹⁷ 1730. május 5-én Gáll Gáspár uradalmi tisztartó azt jegyezte fel a faluról, hogy „annis praesentis partim exmortui essent”.⁹⁸

Hiába jöttek azonban Párra újabb telepések – ez alkalommal már német földről –, s hiába tarthatták meg a kialakított 4 forint telek utáni adó felét azért, hogy konszolidálódjanak, 1734. december 4-én az uradalomhoz intézett beadványukban tragikus képet festettek sorsukról: „Minthogy mi szegény németek elhagytuk hazánkat s idejöttünk Magyarországra, pontosabban Barra (Pári) pusztára, hogy napi kenyerünket könnyebben megteremtsük, de mivel az Isten nagy és súlyos betegségeket küldött ránk s ezen a pusztán nagy szükségét szenvedünk, melyet 36 gazda szállt meg s ebből a 36-ból már csak négy él, mert a többi mind meghalt.”⁹⁹

Ez az egzisztenciális veszélyeztetettség a magyarázat arra, hogy számos német község vasszigorral őrködött a faluközösségen belül afelett, hogy senki se bánjon könnyelműen a természetadta s egyéb erőforrásokkal, hanem az adott keretekhez

⁹⁴ MNL OL P 396 94. doboz. 19. Acta colonorum Germanorum. a.) tétel. No. 6. fol. 1–2.

⁹⁵ Uo. No. 7. fol. 1–3.

⁹⁶ *Ferdinand Flesch*: Das Schicksal der Gemeinde Erdeed/Sathmar und ihrer Schwaben. Wien 1982. 14–18.

⁹⁷ „Comitatus cum Germanis neo populata Possessio Pár conscripta et connotata, intuitu per fugorum vicissim in Germaniam redeuncium, aut ad miserum statum devenientium. [...] Praeter hos 36. paria hominum ad miserum statum devenientes demortui propter penuriam panis, et obniam sevicii hyemis quoque deperditi sunt, aliqui tamen ipsorum vicissim iter /:unde venerunt:/ sumpserunt. Et supra scripti adhuc comorantes praeter 4 boves 9. equos et ad 20 frusta de comunibus pecoribus cornutis.” MNL TML Összeírások 290 (1728/29). 87.

⁹⁸ MNL OL P 108 Rep. 35. Mikrofilm 14469, fol. 640.

⁹⁹ MNL OL P 153 Esterházy család hercegi levéltára, Uradalmi inspektorok jelentései, fasc. 19. [Saját fordítás S. G. – S. N.]

igyekezzen alkalmazkodni.¹⁰⁰ 1802-ben a *Conscriptio Individualis Possessionis Pári* szerint 48 családfő élt, valamennyi fél paraszttelekkel. Ez az egyébként elszigetelt falu 1856-ban ugyan már 88 családdal bírt, akik közül 30 házas és 4 házatlan zsellér, de az 54 paraszt mind féltelkes volt még ekkor is, éppúgy, mint a 18. század végén.¹⁰¹

A kezdeti nehézségek a magyarországi németek emlékezési kultúrájában egy szállóigében maradtak fenn: „Az elsők a halálra, a másodikok a nyomorúságra s csak a harmadikok találtak kenyerre.” [Saját fordítás S. G. – S. N.] A fent említett példák is mutatják, hogy csak komoly áldozatok árán teremtették meg a telepesek annak feltételeit, hogy sikeresen integrálódjanak, ami a mostoha körülmények között valóban generációkon át tartott.

Uradalmi gazdasági modernizáció, belső telepítések és szekundér német falvak a század második felében

A 18. század második felében a telepítések minőségi változáson mentek át: a tapasztalatok azt mutatták, hogy az *ubi populus ibi obulus* elve nem teljesen azt az eredményt hozza, amit a kezdeményezők reméltek. E felismerésben a felvilágosodás is szerepet játszott, mely azt vallotta, hogy a *ratio* mindent áthathat, így a telepítési politika is tudatosan megtervezhető és mérnöki pontossággal végrehajtható. Annál is inkább, mert már nemcsak gazdasági feladatot láttak benne, hanem társadalompolitikait is. Ráadásul a felmerülő szociális, etnikai vagy felekezeti konfliktusok igenis kezelhetők, illetve megelőzhetők, ha körültekintően és következetesen készítik elő.¹⁰² Épp ezért már nem a telepesek maguk vagy uradalmi tisztartók mérték ki az új telkeket, hanem szakemberek, vagyis mérnökök tervezték meg a házak, telkek és egyebek pontos helyét. A spirituális infrastruktúra sem volt már vita tárgya, hanem az uradalom gondosan előkészítette, illetve támogatta annak kiépítését s jogi lefedését.

A század második felében két fontos feltétel is megváltozott: a Mária Terézia-féle urbáriális szabályozás felmérései világossá tették, hogy még számos megműveletlen föld áll rendelkezésre (*superfluitas*). Az uradalmak elemi érdeke volt, hogy ezeket is a termelés szolgálatába állítsák. Ezen kívül az uradalmak mindinkább

¹⁰⁰ Christof Dipper egy tipikus telepesidentitást konstatált, melynek egyik eleme a tudatos elszigeteltség a homogenitás megőrzése érdekében. E témát azonban itt nem tudjuk részletesen tárgyalni, de lásd *Christof Dipper: Siedleridentität: Voraussetzungen, Kriterien und Ergebnisse eines komparatistischen Versuchs*. In: *Uö – Rudolf Hiestand: Siedleridentität. Neun Fallstudien von der Antike bis zur Gegenwart*. Frankfurt am Main 1995. 9–22.

¹⁰¹ MNL TML IV/B/156. Fasc. 57. Pári 1696–1859., 1767.

¹⁰² II. (Nagy) Frigyes porosz király számára az egész politika, így a társadalompolitika is egy kerthez hasonlított, melyet az okos kertész, vagyis az uralkodó, tudatosan alakít és formál. Idézi *Zygnunt Bauman: Moderne und Ambivalenz. Das Ende der Eindeutigkeit*. Hamburg 1992. 43.

áttértek az önellátó gazdálkodásról a piaci termelésre, a birtokosok számára a paraszti szolgáltatások közül elsősorban a munkajáradék lett fontos, mely egyre nagyobb szerepet játszott a termelésben. A megnövelt munkaszolgáltatás azonban veszélyeztette a parasztság adóképeségét, ami sértette az állam érdekeit, hisz leginkább a telki állomány minél teljesebb megtartására törekedett.¹⁰³ Erre a mobilisabb és rugalmasabb paraszti rétegek, vagyis a zsellérek voltak alkalmasak, akik gyorsan alkalmazkodtak az új piaci követelményekhez, sokoldalúan működtek a termelésben, nem voltak telekhez kötve, és a szociális felemelkedés reményében belevágtak az ismeretlen újba is.

Az Esterházyak dombóvári uradalma jól példázza azt, hogy milyen keretek közt került sor arra, hogy egy nagyfokú belső migráció induljon meg, amelyben a német zsellérek játszották a fő szerepet. Az 1755 és 1765 közötti adólisták (*Conscriptio Domestica Localis et Personalis*) elemzése azt mutatja, hogy ha a telek utáni járadékokat, árendákat, és egyéb bevételeket összeadjuk, akkor az uradalom egy főre jutó adóhozama 1755-ben 3,88 forint volt.¹⁰⁴ A legnagyobb adófizető községek magyar lakosúak voltak, mint például Szakcs, ahol az egy főre jutó éves adó 4,8 forintot tett ki. De a hagyományos gazdasági központok, mint Döbrököz is, 3,6 forintot tudott kitermelni. Ezek mind nagy gabonatermelő községek voltak, akik a budai, bécsi és egyéb nagyvárosi piacra szállították a búzát.

Az uradalom német falvai viszont szerényebb adóképeségűek voltak: Tóffő (ma Tóffű) 3,2 forintot, a szerb–német lakosú Ráckozár 3,03, Mekényes csak 2,82 forintot fizetett, tehát minden az uradalmi átlag alatt volt. Ez azonban relatív, hisz Mekényest 1735-ben szállták meg német telepesek, vagyis 20 év még nem volt elegendő ahhoz, hogy termelékenységben elérjék az átlagot. A kifejezetten szerény mennyiségű és minőségű szántófölddel rendelkező Tóffő, melyet 1723-ban telepítettek be, 32 év után érte el az uradalmi átlagtermelés szintjét.

A majorsági központoktól távol eső, viszonylag kis német falvak a robot mielőbbi egy összegben való megváltásában voltak érdekeltek. Erre csak akkor kerülhetett sor, ha a község már annyira megerősödött, hogy magára tudta vállalni ezt a komoly anyagi terhet. Mivel azonban a robot állandó konfliktushoz vezetett az uradalommal, ezért mindkét fél számára előnyös volt a pénzgazdálkodásra való átállás. Mikor Tóffő vállalta a robot megváltását 120 forinttal, adójáruléka 150%-kal nőtt meg, vagyis fejenként 8 forintot fizetett. Az 1765-ös adólista már egy egészen más képet mutat a községek adójárulékanak rangsorában.¹⁰⁵ Míg Tóffő tíz évvel korábban az uradalom összbevételeinek csak 1,55%-át, addig Mekényes 2,73%-át adta.

¹⁰³ Az úrbéres birtokviszonyok i. m. 11–12.

¹⁰⁴ EAF Acta varia pro Anno 1755.

¹⁰⁵ EAF Acta varia pro Anno 1765.

1765-ban a két község teljesítményét 3,7-szeresére, illetve 6,5-szörösére tornáztta fel. Hasonló tendencia mutatkozott a magyar településeknél is: Dombóvár adóteljesítményét másfélszeresére, Gyula pedig 5,2-szeresére tudta javítani.

Két tendencia tehát világossá vált: a sziléziai háborúk gabonakereslete folytán a nagyobb települések hatékonysága, és ezzel az adóképesége nőtt.¹⁰⁶ Míg Gyula község 1755-ben az összebevétel 8,71%-át adta, tíz évvel később már 21,44%-át. A kis települések azonban, melyek arányban eddig is kevesebbet termeltek s fizettek, még inkább lemaradtak. Az észak-baranyai Jágó például 1755-ben az összes adó 1,67%-át, 1765-ben már csak 0,89%-át tudta biztosítani, pedig termelése 13%-kal nőtt. Gerényes szintén 13%-kal növelte termelését, de adóhozjárulása 1,32%-ról 0,7%-ra esett vissza. Hörnyék részesedése 0,64%-ról 0,35%-ra csökkent. Ezekben a magyar falvakban kevesebb mint 40 adófizető paraszt élt, a hagyományos gabonatermelésnek nyilvánvalóan itt nem volt semmi jövője.

Ennek ellenkező példáját adta Kozár, ahová 1756 után egyre több német költözött be. 1755-ben az itt élő 55 paraszt az uradalom bevételeinek 3,25%-át (167,75 forint) adta, tíz évvel később már 1229 forintot fizetett, ami 11,21%-ot jelentett. Ezzel Kozár az adófizetők ranglistáján a nyolcadikról a harmadik helyre tornáztta fel magát tíz év alatt, így még Szakcsot is megelőzte, mely 1755-ben még „listavezető” volt. Ez az eredmény egy kitartással megvalósított német betelepítésnek volt köszönhető, melynek részleteit itt most nem tudjuk kifejteni.¹⁰⁷ 1778-ban a piactartás jogát is megkapta, amivel még inkább növelni tudta hatékonyságát a régióban. A racionalizálás politikája újabb és újabb lehetőségeket teremtett.¹⁰⁸

A betelepítés tehát haszonnal kecsegtetett, de nem mindegyik község volt már befogadóképes: a nagy gazdasági központok, mint Szakcs vagy Döbrököz ugyanis már a század eleje óta vonzották a belső telepeseket, mert itt a földek nem irtásföldek voltak, és a már beindult gabonatermeléshez egyre több munkaerőre volt szükség. Az uradalmi tisztartók azonban komoly lehetőségeket véltek felfedezni

¹⁰⁶ A magyar exportkonjunktúra fellendülését 1764-től lásd *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922.; *Az Eszterházyak bevételeit* lásd MNL OL P 182 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Számadások. 61. kötet. Summarium Extractus, fol. 27–29. Summarischer Haubt-Extract Über die jährliche Ertragnus und Ausgabe baaren Geldes deren sammentlich-Hochfürstlich-Eszterházyischen Rent-Ämtern von ersten January 1776 bis [1784].

¹⁰⁷ Kozár felettebb nivós falumonográfiáját lásd *Pfeiffer János*: Egyházaskozár története a szerb falu keletkezésétől a németek kitelepítéséig. Egyházaskozár 1997.

¹⁰⁸ Nemcsak a gazdasági szakemberek voltak arról meggyőződve, hogy további telepítésekre lenne szükség. A Tolna vármegyei Kalaznó községből egy német telepes így írt rokonainak Hessenbe: „Denn meine frau und Kinder sint recht woll zufrieden, das wir dieses lant gezogen sint. Denn wer in diesem lant arbeitert, der hat reichliche nahrung [...] mann sagt, das lant wär schon alles besätzt, aber es ist nicht wahr. Das lant steht jedem offen.” Idézi *Rudolf Hartmann*: Urkunden aus der Ansiedlungszeit. Ein Brief aus einem Hessendorf der Schwäbischen Türkei. Deutsche Forschungen in Ungarn 4. (1941) 298–300., itt: 299.

az eddig elhanyagolt észak-baranyai kis magyar falvakban, ahol nem lehetett növelni a gabonatermelést, de profilváltással, intenzív kultúrák meghonosításával nagyobb haszon kecsegtetett.¹⁰⁹ Ezúttal nem újabb paraszttelkek kimérését javasolták a szakemberek, hanem a majorsági földek egy részét kiárendálni zselléreknek, akiknek ezzel a felemelkedés lehetősége csillant fel.¹¹⁰ Ezt nem csak az Esterházyak ismerték fel: a pécsi káptalan 1764-ben Sáros faluba telepített a horvátok házaiba német zselléret, akiktől hat forint árendát követelt.¹¹¹

A feltételek adottak voltak: míg Baranya őstermelőinek 82,99%-a paraszt volt, Tolnában a házas zsellérek 23,04%-ot, a házatlan zsellérek pedig 9,03%-ot tettek ki.¹¹² Ezek a zsellérek mobilok voltak, és gyorsan alkalmazkodtak az új termelési követelményekhez. Az Esterházyak persze nem a saját Tolna vármegyei adófizetőikkel számoltak, hanem máshonnan igyekeztek újabb termelőerőt szerezni. Az Apponyiai hűgyészi uradalmában – mely a dombóvárítól keletre, illetve északkeletre terült el – 2375 házas és 618 házatlan zsellér élt. Tehát majdnem annyira, mint az Esterházyak latifundumain, de lényegesen kisebb területen.¹¹³ Ezek a főleg német telepesek a megélhetés reményében valóban hajlandóak voltak egy teljesen új életet kezdeni. Ráadásul ezek a falvak protestáns német telepek voltak, melyeket még Mercy gróf hozott létre.

Mivel az Esterházyak már évekkel a józsefi toleranciapátenstől kedvező bánásmódban részesítették protestáns alattvalóikat, ezért kifejezetten attraktív alternatívának számított a dombóvári uradalom.¹¹⁴ A racionális telepítés mesterművének szánta Vlasits Ferenc uradalmi tisztartó újabb telepítési tervét, s legalább 3000 forint többletbevételt jósolt.¹¹⁵ Az 1770-es években lefolytatott telepítések folytán felvirágzott a kerti zöldség, a bor- és a dohánytermelés Észak-Baranyában,

¹⁰⁹ MNL OL P 150 Központi birtokigazgatás, Acta dominiorum, (a továbbiakban: P 150) fasc. 233. 1778, fol. 18–19. Vlasits Ferenc felirata a régenshez 1778. márc. 15.; Uo. fasc. 232. 1775., fol. 127–130. Tomkó Márton jelentése 1772. jan. 7.; Uo. fol. 131–134. Observationes quoad Dominium Ozora [...]; Uo. fol. 160–164. Specificatio Oppidorum Possessionum et Praediorum Inclyto Huicce Dominio Ozora incorporatum pro Anno 1775.; Uo. P 150. fasc. 232. 1773., fol. 24. Observationes von Stephan Somogyi aus Ozora vom 14. September 1773.

¹¹⁰ EAF Acta varia, fasc. 59. Repraesentatio Anno 1775 Die 25. Decembris et Reflexiones de Dato 1o Januarii 1776 per Sp[ectab]lem D[omi]num Administratorem Stephanum Nagy facta.

¹¹¹ Pécsi Egyházmegyei Levéltár – Pécsi Káptalani Levéltár. Johann Georg Stöhr szerződése, 1764. július 4.

¹¹² Az úrbéres birtokviszonyok i. m. 44., 70., 251.

¹¹³ Uo. 96., 264–265.

¹¹⁴ Csepregi Zoltán jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy ideje leszámolni a protestáns „áldozattörténetírással”, s inkább az egyházi anyakönyveket s a korabeli levelezéseket kutatni, melyek lényegesen árnyaltabb képet mutatnak az evangélikus lakosság helyzetéről ebben az időben. *Csepregi Zoltán: Brüderlich verfeindet? Luthertum und Reformiertentum in der neu besiedelten Tolnau*. In: *Kirchen als Integrationsfaktor* i. m. 99–114., itt: 99–100.

¹¹⁵ MNL OL P 150 fasc. 233. 1778, fol. 18–19. Vlasits Ferenc levele Nagy István régenshez 1778. márc. 9.

a dombóvári uradalom pedig az ozorai kerület legproduktívabb domíniuma lett: 1784-ben 98 040 forint adót fizetett, egynegyedével többet, mint az ozorai, és a dupláját, mint a kaposvári.¹¹⁶

A Batthyány grófok Baranya vármegyei bólyi uradalmában viszont már nem volt majorsági föld, melyet feloszthattak volna, mivel a földet a betelepítések kor paraszttelekként osztották szét. 1773. január 18-án arról panaszkodott egy beadvány, hogy: „Mivel az uradalom egy birtokot sem tartott meg a majorsági gazdálkodásra, hanem a németeknek és egyéb parasztoknak adta a telepítésekkor, így már csak igen kevés uradalmi telek maradt, s azok is kicsik és felapróztak szertesztét.”¹¹⁷ Épp ezért itt nem is került sor a németek belső telepítésére.

A dombóvári uradalomhoz hasonló folyamatok figyelhetők meg viszont Szatmárban is. Gróf Károlyi Ferenc 1755-ben rendelt meg egy uradalmi öszszéírást fia, Antal számára. A szerző, Püspöky István azonban nem deskriptív munkát adott le, hanem feladatát úgy fogta fel, hogy további tettekre ösztönözze urát. A felvilágosult értelmiségi nemes felsőbbrendűségével értékelt és állított fel egy hierarchiát, amelyben a német falvokról kivétel nélkül pozitív képet rajzolt: „Bélteket svábok lakják, jó ép Helly bő népű.” Szinte dichotomikus éllel szuggerálta ennek ellenkezőjét is, és foglalt állást a további telepítések mellett: Gilvác például „igen rongyos és olahsággal meg ült helyly vala, de élhetetlen nép lévén, az uraság szabad utat adott nékiek s az kinek hova tezett elis szelledett és Majtény mellé az Hid végére mutattatván más falu helyly [...] svábsággal impopuláltatott és immár nagy Majtényval egy contiguitásban vagyon”.¹¹⁸

A Károlyiak 1760 után már nem az uradalmi központhoz közeli falvakba – mint Majtény, Csanáros vagy Béltek –, hanem távolabbi községekbe vittek német telepeseket, ahol a ruszin, román vagy magyar lakosság gazdálkodása nem volt elég produktív. Míg tehát a román–magyar lakosságú Szaniszló (mely 210) vagy Terem (mely 119 paraszttelekkel bírt) szóba sem jött telepítések szempontjából, addig Gilvácson 25 és fél, Kálmáandin 67, Vállajon 64 és fél, Mezőpetrin pedig 70 új szessziót mértek ki transzmigráns német telepések számára. Értelemszerűen ezek Károlyi-falvakból jöttek, ahol a német örökösödési szokások alapján, miszerint szigorúan az elsőszülött fiú örökölte meg a parasztagazdaságot s nem osztották fel a testvérek között, volt elvándorolni szándékozó munkaerő. S mivel a Mária

¹¹⁶ MNL OL P 182 Band 61. Summarium Extractus. Summarischer Haupt-Extract Über die jährliche Ertragnus und Ausgaabe baaren Geldes deren sammentlich-Hochfürstlich-Eszterházyschen Rent-Ämtern von ersten January 1776 bis 1784. 27–29.

¹¹⁷ Idézi *Karl-Peter Krauss*: Deutsche Auswanderer in Ungarn. Ansiedlung in der Herrschaft Bóly im 18. Jahrhundert. Stuttgart 2003. 379. [Saját fordítás S. G. – S. N.]

¹¹⁸ MNL OL P 397 IV.5/a. 1760. No. 1-3. Püspöky István: A gróf Károlyi összes birtokok és jogainak leírása.

Terézia-féle kamarai telepítések újraindítása miatt már gyakorlatilag alig volt lehetőség a német területekről kolonistákat hozni, így a Károlyiaknak elsősorban saját forrásból kellett meríteni.¹¹⁹

De egyoldalú, csak németekkel történő telepítésekről volt szó? Józsefházán a magyar lakosság állandó konfliktusban volt a helyi ruszin és román parasztsággal a templomhasználat miatt. Az uradalom építtetett számukra egy református templomot, hogy maradásra bírja őket. Szokond és Szaniszló német betelepítésére viszont azért került sor a 18. század második felében, mert az itteni magyar és román lakosság elhagyta házait és máshová költözött.¹²⁰ Az 1775-ben telepített Terebesre pedig az uradalom 99 új gazdát hozott, akik közül csak 9 volt német, a többi román.¹²¹

Hogy alapvetően szívesen fogtak e szekundér telepítésekre németeket, az az uradalmak szemszögéből azzal magyarázható, hogy elégedettek voltak az adóteljesítményükkel, amit „szorgalmasságukra” vezettek vissza. Mezőfény lakossága ebben az értelmezésben például „főbb igyekezetű földművelő” emberekből állt. Kálmándiról pedig azt jegyezte fel Szirmay Antal, hogy „sváb falú [...] lakossai katolikusok, szorgalmas gazdák, még az asszonyi nem is minden mezei munkát, még a kaszálást is a férjével egyenlően viszi”.¹²² Ugyanilyen képet rajzolt a bácskai telepítések irányítója, Grassalkovich Antal is a német telepesekről: „a Magyarországra tartó sváb családokat részesíti előnyben, s erre jó oka is van, mert azok jószándékkal, önerőből és saját eszközeikkel jönnek s kiváltképp jól viselkednek”.¹²³

Ezeknek az uradalmak által erőltetett belső telepítéseknek köszönhetően egyre több falu lett vegyes lakosságú, aminek vonzata is volt. Az addig protestáns–görögkatolikus dominanciájú Szatmárban a katolikus németek belső migrációja eredményeképp 1804-ben létrehoztak egy önálló katolikus egyházmegyét.¹²⁴ A katolikus többségű Tolna-Baranyában viszont szintén a belső migráció volt az oka, hogy 1713-ban az evangélikus migránsok megszervezték egyházmegyéjüket, melyet számos erőszakos túlkapás ugyan visszaszorított, de a toleranciapátens után egyre több templom és egyházközség kapott erőre.¹²⁵

¹¹⁹ Vö. *Conscriptio Domini Karoliensis deserviens Pro Ao. 766*. Idézi *Vonház I.: A Szatmár megyei i. m. 476–481*.

¹²⁰ *Carl Müller: Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der deutschen Siedlungen bei Sathmar in Rumänien*. Tübingen 1932. 24.

¹²¹ *Vonház I.: A Szatmár megyei i. m. 483*.

¹²² *Szirmay Antal: Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári ismerete II*. Buda 1810. 16., 58.

¹²³ Idézi *Schünemann, K.: Österreichs Bevölkerungspolitik i. m. 234*. [Saját fordítás S. G. – S. N.]

¹²⁴ *A Szatmári Püspöki Egyházmegye emlékkönyve fennállásának századik esztendejében (Schematismus Centenarius)*. 1804–1904. Szatmár 1904.

¹²⁵ Átfogó áttekintést ad *Szita László: A lutheránus németiség bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a XVIII. században*. Tolna megyei levéltári füzetek 5. (1996) 5–165.; Számos új, értékes forrással szolgál *Csepregi Zoltán: Magyar pietizmus 1700–1756*. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez. Bp. 2000.

Etnikailag és felekezetiileg Magyarország térképe tehát tarkább lett, de ez a multietnikus és multikonfesszionális adottság nem vezetett sehol regionális német többséghez. A 18. századi telepítések a maguk korában pozitív visszhangra találtak. Tessedik Sámuel a Harruckeknek Békés vármegyei telepítéseinek példáján mindezt így fogalmazta meg: „A vallásnak szabad gyakorlása megengedtetvén az új lakóknak, mindenféle nemzet barátságosan fel- és bevétellett, mindazáltal mindenik nemzetnek, mindenik vallásbélinek különösen kimutatott helyen kellett megtelepedni. Már ezáltal is ezerféle károsító processzusok elhárítottak. Igen kevés helységben esett keveredés”.¹²⁶ A 19. század elejétől indult meg egy úgynevezett kirekesztési folyamat, amikor a falvakon belül német parasztok vagy zsellérek szisztematikusan vásárolták fel az eladósodott vagy meggyengült más etnikumhoz tartozó parasztgazdaságot, s ezzel hosszabb távon egy etnikai átrendeződés ment végbe.¹²⁷ Ez azonban már egy másik tanulmány témája.

THE SETTLEMENT OF GERMANS IN 18TH-CENTURY HUNGARY: A CONVERGENCE OF POLITICAL AND/OR ECONOMIC PROCESSES?

by Gabriella Spannenberger – Norbert Spannenberger

SUMMARY

The paper explores the settlement of Germans on private estates in 18th-century Hungary. At first, the legal framework is examined, as well as the perspectives underlying how and why the Court of Vienna and the Hungarian political elite tried to promote domestic and foreign (re)settlement and thereby launch economic and social reconstruction. The first half of the century was characterised by “naive settlements”, whereby landlords tried to provide the greatest possible number of peasants with land at the lowest possible cost. In the second half of the century, on the other hand, the requirements of an intensive market economy led to the emergence of carefully organised internal settlements as it became gradually more difficult to recruit foreign migrants parallelly with the settlements organised by the Chamber. It was during this second period that most of those multi-ethnic and multi-confessional communities were created, which were regarded by contemporary observers as achievements of modernity.

¹²⁶ *Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergely: A parasztok állapotáról Magyarországon.* Szerk. Zsigmond Gábor. Bp. 1979. 176.

¹²⁷ E folyamatokról lásd *Karl-Peter Krauss: Wirtschaftliche und demographische Verdrängungsprozesse in Südtransdanubien im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert.* In: *Historische Regionen und ethnische Gruppenbewusstsein in Ostmittel- und Südosteuropa. Grenzüme, Kolonisationsräume, Identitätsbildung.* Hrsg. Josef Wolf. München 2010. 237–262.